

Muhammad Qasim Zaman
*Religion and Politics under the Early
'Abbāsids: The Emergence of the
Proto-Sunnī Elite*

Brill, Leiden-New York, Köln 1997, vi+234 s.

Osman Safa BURSALI

Arş. Gör., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Muhammad Qasim Zaman tarafından kaleme alınan *Religion and Politics under the Early 'Abbāsids* adlı çalışma erken Abbâsî dönemi siyasetini ele alan son çalışmalardan biridir. el-Me'mûn'un ölümüne (218/833) kadarki süreçle sınırlandırdığı çalışmada yazar, "önceki eserlerde sıklıkla tekrarlanan, erken Abbâsî döneminde din ve siyaset 'ayrılığı' veya 'ayırımı'nın bulunduğu fikrini" tenkit etmeyi hedeflemekte (s. 208), ilk-Sünnîler olarak adlandırdığı elitin oluşum ve gelişimini incelemektedir. Yazara göre Mihne dönemi hariç, ilk-Sünnî bakış açısının tekâmül ettiği sosyal ve siyasî çevre, halife ile ulema arasındaki bir çatışmayla değil, bilakis süreç içinde gelişen bir birliktelikle (*collaboration*) öne çıkmaktadır (s. 209). Bu birlikteliğin en önemli görünüşü ise, Abbâsî idarecilerinin ilk-Sünnî âlimleri himaye etmesi olgusudur (s. 3).

Zaman'ın eserini yazmadaki amacı göz önüne alındığında, bu kitap aynı zamanda erken Abbâsî dönemine yönelik oryantalizm kökenli bakış açılarıyla bir hesaplaşma olarak görülebilir. Zira müellife göre daha önce Abbâsî yönetimi hakkında görüş bildiren kimi yazarlar (H. A. R. Gibb,¹

---

¹ Hamilton A. R. Gibb, "Government and Islam under the Early 'Abbāsids: The Political Collapse of Islam", *L'Élaboration de l'Islam, Colloque de Strasbourg*, ed. Claude Cahen, Paris 1961, s. 115-127.

I. M. Lapidus,² P. Crone ve M. Hinds³) çoğu zaman din ve devlet arasında bir ayırım bulunduğu iddiasını esas almışlar ve bir çatışma teorisini takip etmişlerdir (s. 7). Bu yazarlar halife ile ulema arasında Abbâsîlerin ilk yıllarından beri süregelen ve halifenin dinî alandaki otoritesini kaybetmesiyle sonuçlanan, aynı zamanda tüm İslâm tarihine de şekil veren bir çatışma bulunduğu anlayışını benimsemişlerdir. Yazarın “oryantalist” olarak nitelenebilecek bu tutumu yanlışlarken özellikle W. Madelung⁴ ve J. van Ess’in⁵ bulgularına önem verdiği belirtilmelidir.

Beş bölümden oluşan kitabına mevcut tarihyazımındaki yaklaşımların geldiği noktayı göstermeyi amaçlayan bir bölümle başlayan Zaman, erken Abbâsî dönemi hakkında -özellikle din-devlet ilişkileri bağlamında- eser veren araştırmacıların iddialarını gündeme getirir. Kullandığı birincil kaynakları tasnif ederek tanıtan yazar, bu kaynakların nasıl anlaşılması gerektiği sorusuna değinir: Ona göre esas problem bir rivayetin veya hikâyenin ‘gerçek’ veya ‘kurgu’ mu, doğru veya yanlış mı olduğu değil; yaratmak istediği geçmiş imajının ne olduğu, kimin yararına ve nasıl çalıştığıdır” (s. 28). Zira ‘tarihsel’ bir hikâyenin veya herhangi bir anlatımın içinde yer aldığı *form* yazarı tarafından kurgulanmıştır ve hatta bazı durumlarda içeriğin bir kısmı veya tamamı muhayyel olabilir. Dolayısıyla böyle bir rivayet belli bir tarihsel vakanın önemi hakkında zengin değerlendirmeler ve bu vakanın nasıl hatırlanıp sunulduğuna yönelik bazı açıklamalar içerebilir (s. 29).

Erken Abbâsî toplumundaki dinî eğilimleri incelediği ikinci bölümde yazar, doğmakta olduğunu iddia ettiği ilk-Sünnî temayüle ve ilk-Sünnî elitin -sonraları kendi “ortodoksi”sini meydana getirmesine yardımcı olabilecek- “öteki”si niteliğindeki Şîa, Mürcie, Mu‘tezile ve Zenâdika’ya yer vermektedir. Yine bu gruplar karşısında Abbâsî idarecilerinin tutumlarını ve bu eğilimlerle artan yahut azalan bağlantılarını ele alan yazarın önemli bir kabulü, Abbâsî ailesinin siyasi iktidarı ele geçirdiği tarihlerde yakın ilişkilere sahip olduğu Şîi çevreyi bırakarak ilk-Sünnî görüşe yakınlaşmasının izinin bu döneme ait haberlerden

2 Ira M. Lapidus, “The Separation of State and Religion in the Development of Early Islamic Society”, *International Journal of Middle East Studies*, sy. 6/4 (1975), s. 363-385.

3 Patricia Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge 1980; Patricia Crone, Martin Hinds, *God’s Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge 1986.

4 Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Albany 1988.

5 Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra: Eine Geschichte des religiösen Denkens im frühen Islam*, Berlin 1991-1995.

takip edilebileceğidir. Yazar söz konusu temayüllerin ilk dört halifenin meşruiyeti konusundaki görüşlerini ve bu görüşlerdeki değişimi, fikir verici bir izlek olarak görmektedir (s. 58-59).

Zaman, halife ve ulema arasındaki ilişkiyi tanımlamaya hasrettiği üçüncü bölümde, halifenin idarî yapı içindeki rolü ve işlevini anlamak için İbnü'l-Mukaffa'nın (ö. 139/756 civarı) *Risâle fi's-sahâbe*'sini, Ubeydullah b. el-Hasen el-Anberî'nin (ö. 168/784-785) mektuplarını ve Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) *Kitâbu'l-harâc*'ını inceler. İbnü'l-Mukaffa'ya göre halife, hukuksal görüşleri tek ve bağlayıcı bir kanun (*code*) haline getirme yetkisine sahiptir; halife sünnetin ne anlama gelmesi ve nelerden ibaret olması gerektiğini de belirlemelidir (s. 83). Ulema ise halifenin yakınında bulunup halkı bidatlerden ve fitnelerden korumakla görevli kişilerdir (*sahâbe*). Zaman'a göre İbnü'l-Mukaffa, neredeyse eski Pers geleneğinde olduğu gibi, ulemayı yalnızca bürokrasinin bir parçası olarak düşünmektedir, bu nedenle İbnü'l-Mukaffa'nın yazdıkları, ulemanın halifeye bağlı olması ve özerkliklerinin kontrol edilmesi için bahane olarak yorumlanabilir (s. 84). İbnü'l-Mukaffa'nın aksine, el-Anberî'de sünnetin ne olduğuna karar verecek olan kişi halife değildir. Bilakis, halifenin nasıl davranacağını tanımlamak, ulema tarafından muhafaza edilen selefin sünnetine aittir (s. 91). Halife ve ulema arasındaki ilişkiyi tanımlama noktasında eserde görüşlerine daha fazla önem atfedilen Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harâc*'ında halifelere *el-kavmu's-sâlihûn*un sünnetini ihya eden bir nur bahşediğini, halifelerin halkın sorunlarını bu nurla çözdüklerini belirtmektedir (s. 96). Zaman'a göre mevcut belgeler ve hukuksal metinler, bu tarz bir ilişkiyi sürdürmede halifelerin ve birçok âlimin ortak bir anlayışa sahip olduğunu ve birlikte hareket ettiklerini göstermektedir (s. 97). Zikrettiği bu üç âlimin yazdıkları çerçevesinde Mihne'ye yer veren yazara göre bu vaka erken Abbâsî döneminde bir istisnaya işaret eder; halife doğru inanç kıstasına (belki de Ebû Yûsuf'un nuruna) göre karar vermek ve uygulama yapmak yerine, bu kıstası belirleme yetkisine sahip bir dinî otorite iddiasında bulunmuştur (s. 111). Halifenin bu davranışı, Zaman'ın yaptığı tasvir içinde Ebû Yûsuf'unkinden çok İbnü'l-Mukaffa'nın anlayışına uygun düşmektedir.

İşlevlerinden bazıları bu şekilde belirlenen erken Abbâsî halifelerinin dinî hayatta aldıkları rol, yazarın dördüncü bölümde üzerinde durduğu bir husustur. Zaman'ın bu yöndeki açıklamaları, ulema-halife ilişkisini iki yönlü olarak tasvir etmeyi hedeflemektedir. Bir yandan halife "âlim olarak" hareket ederek ulemayla aynı konumda bulunduğunu göstermeye çalışmakta; diğer yandan âlimler halifenin himayesine girmektedirler. Halifenin âlim gibi görünmeye çalışmasının önemli

bir göstergesi, kendisini, âlimin faaliyet alanı dâhilindeki hadis rivayet etme işini yerine getiren biri olarak tanıtmıştır (s. 121). Böylece halife, din âlimleriyle olan ilişkilerini güçlendirme imkânı da bulabilmektedir (s. 130). Erken Abbâsî halifelerinin ulemayı himayesinin önemli örnekleri arasında en somut olanı, âlimlerin idarî kadrolarda istihdam edilmeleridir (s. 153). Yine ulemaya yapılan dolaylı yahut dolaysız maddî yardımlar (*atâ*) ve âlimlerin saray ziyaretleri, himayeyi işaret eden durumlar arasında yer almaktadır.

Dinî siyasetlerin retorikine ayırdığı son bölümde Zaman, ilk-Sünnî çevrelerde yer alan bazı gelişmelerin dolaylı olarak Abbâsîlerin lehine sonuçlar doğurduğunu ileri sürmektedir. Meselâ ilk-Sünnî âlimlerin Hz. Ali'nin halifelikini tartışma konusu yapmamaları, yazara göre, Hz. Peygamber'den sonra gelen dört halifeyi meşru ve raşid halifeler olarak tanımlayan Sünnî anlayışın teşekkülüne katkı sağlamıştır (s. 174). Bunun dışında, Şiilerin Hz. Ali'ye atfettikleri -ve Şî görüşleri delillendirmede kullandıkları- *Sahîfe safrâ'* adlı gizli metnin varlığını ilk-Sünnî âlimlerin reddetmesi ve bazı âlimlerin Abbâsî yanlısı vaazlar vermesi, hatta bu yönde hadisler dahi uydurulması söz konusu retorik katkı sağlamıştır. Retorik oluşturmada halifelerin de bazı faaliyetleri mevcuttur: Dinî mekânları inşa veya tamir etmeleri; kendilerini dinin koruyucusu olarak tanıtmaları gibi.

Yazar her bir bölümde belli argümanlarına temel oluşturması amacıyla örnek olay veya olayları kaynaklardan aktarmaktadır. Ardından bu metin parçalarının anlamları üzerinde analizler ve yorumlar yaparak, diğer metinler üzerinde yaptığı yorumlarla kurulabilecek muhtemel irtibat noktalarına işaret etmektedir. Böylece ileri sürdüğü önermeleri hem inşa etmekte, hem de bu önermelerin kaynaklarca tekrar sınanabilmesine imkân tanımaktadır. Yazar temsil gücünü yüksek bulduğu metin parçaları üzerinde bu işlemleri gerçekleştirerek, ele aldığı dönemde ilk-Sünnî elitin halifelerle olan ilişkisinin ve onlar tarafından himayesinin gelişimini göstermeye çalışmaktadır. Belli bir zaman kesitindeki resmin bütününe esas araştırma konusu olarak seçmeyen Zaman, metinleri ardı ardına sıralayan bir anlatı yapmama-ya özen gösterir. Yazar erken Abbâsî döneminde araştırma konusu ile ilgili olayları baştan sona tasvir etmekten ziyade, tezini ortaya koymasına yardımcı olacağını düşündüğü bazı kişilere, diyaloglara ve tavırlara dikkat çekmeyi yeğlemektedir. Yazarın tasvirici olmayan bir anlatım metodunu benimsediği söylenebilir.

Yazarın zengin birincil ve ikincil kaynak atfına sahip olması, tezlerini geliştirmede gerek klasik gerekse modern çok sayıda eseri incelediğinin bir işareti olarak anlaşılabilir. Kronikler ve yıllıklar, ahbar ve hadis

derlemeleri, hukuksal metinler, fırak ve tabakat literatürü Zaman'ın kaynakçasında öne çıkan eserlerdir. Yazar benimsediği metodolojiden ötürü erken Abbâsî dönemiyle ilgili bütün klasik İslâm metinlerinin böyle bir çalışmada prensipte kaynak olarak kullanılabileceğini de belirtmektedir (s. 13).

Halifelerin ulema oldukları yahut böyle görünmeye çalıştıkları iddiası, Zaman'ın halife-ulema ilişkileri kurgusu içinde önemli bir yer işgal etmektedir: Hadis rivayet etmek herkesten çok âlimlerin işidir, halifeler de aile isnadına dayanarak hadisler aktarmışlardır. Yazar bu durumu, halifelerin âlim imajı vermek istedikleri şeklinde yorumlamaktadır. Fakat yazar, hadis rivayet eden herkesin Abbâsîlerin ilk yüzyılında “âlim” olduğu yolunda bir kabulün bulunduğu şeklindeki gizli öncülünü bir kaynağa dayandırmamaktadır. Böyle bir kabulden söz edilemeyecekse, -Zaman'ın iddiasının aksine- halifenin sadece hadis rivayet ederek âlim görüntüsü veremeyeceği, dahası, halifenin de bu imkânsızlığın farkında olduğunun beklenebileceği söylenebilir. Yazar buradaki çıkarımını, ilgili başka bazı metinleri yorumlarken de kullanmaktadır (s. 124-130): Mesela el-Mansûr'un Mâlik b. Enes'e “(...) senden ve benden başka kimse kalmadı” demesi; yine bu halifenin kendisinin ehl-i Medine'den olduğunu söylemesi; el-Me'mûn'un, peygamberin sünnetini kendi hayatında tatbik ettiğini dile getirmesi. Esasında tüm bu haberler daha mutedil ve ihtiyatlı şekilde yorumlanabilecekken, birer *aşırı yorum* örneği olarak halifenin âlim imajı verme çabasıyla açıklanmaktadır.

Başlıkta yer alan kavramları (din, siyaset, ilk-Sünnî düşünce ve gelişimi) eser boyunca tartışırken yazarın elit kavramına bir açıklama getirmemesi, ilk-Sünnî çevrenin mensuplarıyla ilgili birçok soruyu beraberinde getirebilir: Kavramın Batı literatüründeki kullanımlarına ne derecede sadık kalınmaktadır? Bu kavram İslâm tarihindeki bazı dinî çevreler için kullanıldığında herhangi bir anlam değişikliği söz konusu mudur? Bu elitin “elitizm”inden söz edilebilir mi? İlk-Sünnî elitin dışındaki dinî eğilimlerde elitler mevcut mudur, mevcutsa onlarla olan ilişkilerinin mahiyeti nedir? Yazarın bu kavramla ilgili değerlendirmeleri, yukarıdaki sorulara cevap teşkil edecek belirginlikte değildir.

Erken Abbâsî döneminde din ile devlet arasında bir ayırım ve çatışma bulunduğu tezinin yanlışlığını sergilemek amacıyla eserini yazan Zaman, halife ve ulema arasında birlikteliğin bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu durumun en iyi örneği de, Mihne yılları hariç, halifelerin bazı âlimleri himaye ederek ilk-Sünnî eğilimin gelişmesine katkıda bulunmalarıdır. Yazarın tarihsel metinleri yorumlama çabası her ne

kadar zengin sonuçlara ulaşmasını sağlasa da, metinlerin muhtemel aşırı yorumları bu sonuçların güvenilirliğine gölge düşürmektedir. Bunun yanında, yazarın uyarısına rağmen tarihsel metinlere sadece gerçek-kurgu ayırımına göre değer veren eleştirmenlerin bu eseri başarısız bulmaları, esasında bazı tarihsel metinlerin tasarlanma süreçlerini dikkate almadan bu metinlerden yaptıkları çıkarımları yazarı yanlışlayacak “gerçekler” şeklinde nitelemelerinden ileri gelmektedir.